

ORHON YAZITLARINDAN GÜNÜMÜZE OĞUZ TÜRKÇESİ
DEVELOPMENT OF THE OGHUZ TURKISH
FROM THE ORKHON INSCRIPTIONS UNTIL TODAY

ABSTRACT

The investigation of Orkhon monuments has great importance not only from the historical, political, cultural, but also historical-dialectological point of view. Orkhon monuments are the richest sources for the historical investigation of modern Turkish languages. The study of phonovariants of common language elements existing in the majority of modern Turkish languages on the basis of Orkhon monuments enable the study of more ancient layers of all-Turkish dialectology. For example, a lot of words, like *arıg//arı* (pure), *artuk* (extra), *azuk* (food-staff), *beg\\beg* (bay), *ber\\ver*(give), *bitig\\pitik* (booklet, writing), *ilteber* (high, great address, a rank), *sub\\suv* (water), *çabiş* (military man), *beriki* (forward), *bark* (house), *tamgacı* (stamper), *yagı* (enemy) found in Orkhon monuments prove their being of the same roots with the modern Turkish languages. The researches, carried out on the languages of Orkhon monuments, show common use of Oguz, Kipchak, Pechenek, Uygur, Selçuk tribal language elements in all Turkish languages and their important role in the formation of Turkish literary language.

KEY WORDS

Orkhon monuments, historical- dialectological, phonovariant, semantic, lexem.

Çağdaş Türk lehçelerinin tarihi bakımdan araştırılmasında en zengin kaynaklardan biri halk konuşma dili ve bu dilde yazılmış devrimize kadar ulaşmış eski yazılı edebi-tarihi abidelerdir. Bu yazılı abideler ve çağdaş şiveler tarihi diyalektolojinin ana kaynağıdır. Prof. E. Azizov'un ifade ettiği gibi, "Çeşitli devirlerin yazılı abideleri özünde yazı dili faktörü olsa da, bu abidelerde az ya da çok ortaya çıktığı devrin diyalekt özellikleri de mevcuttur. Ama edebi dil normu değişken olduğundan yazılı abidelerde diyalektizm karakteri her zaman aynı olmaz. Edebi dilin belirli bir devrinde diyalekt-konuşma göstergesi olan bir özellik, başka bir tarihi aşamada edebi norma çevrilir. Aynı zamanda, önceki devirlerde edebi dil normu sayılan özelliklerin sonraki devirlerde arkaikleşmesi kendisini gösterir. Arkaizmlerin edebi dil faktörü olanlar dilden çıkar, diyalekte uygun olanları ise dilde kalır. Görüldüğü gibi, bu arkaizmler aynı zamanda diyalekt faktörüdür. Aksi halde bu gibi arkaizmler şivelerde korunmazdı. Bazen üzerinde konuşulan dil olayı edebi dil faktörü olarak görülebilir. Ama unutulmamalıdır ki, edebi dil genellikle diyalekte bağlıdır. Yani aynı dil faktörü hem edebi dile hem de diyalekte ait olabilir. Bunun için de bu tür özellikleri ya yazarların (nakledicilerin) mensup olduğu diyalektin göstergesi ya da ayrılma faktörü olarak değerlendirilmelidir" (1, s. 9). Bu eski tarihi kaynaklar üzerinden Türk dillerinin tarihi gelişimine dikkat edersek çağdaş diyalekt ve şivelerimizde mevcut tarihi ortak dil özelliklerinin günümüze kadar korunduğunu görürüz. Çağdaş Türk lehçelerinin tarihi bakımdan araştırılmasında bu tür değerli kaynaklardan biri Türk dilinin tüm inceliklerini ayrıntılı bir şekilde günümüze kadar yansıtan Orhon yazıtlarıdır.

Orhon yazıtlarının siyasi, askeri, kültürel bakımdan olduğu gibi, tarihi diyalektoloji bakımdan da öğrenilmesi büyük önem taşımaktadır. Orhon yazıtları Türk dilleri tarihini çeşitli yönlerden araştırmak için zengin leksik varlığı, dil ve üslup özelliklerine göre yazılışından daha önceki dil özelliklerini de öğrenme imkânı sağlıyor. Orhon yazıtları üzerine yapılan genel Türk diyalekt ve şive çalışmalarından anlaşılıyor ki, çağdaş Türk halklarının ayrı ayrı devletlerin sınırları içerisinde çeşitli bölgelerde yaşamalarına rağmen birçoğunun dilinde bu yazıtlardaki eski dil özellikleri hem edebi, hem de diyalektal seviyede korunarak günümüzde de ortak şekilde kullanılmaktadır.

Orhon yazıtları çeşitli adlarla tanıtılan Türk halklarının ortak ve farklı dil unsurlarının, fonetik, leksik-semantik yapısının ve gramer özelliklerinin tarihi bakımdan öğrenilmesinde çok büyük önem taşıyor. Çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda var olan ortak dil unsurlarının Orhon yazıtları temelinde fonovaryantlarının araştırılması, genel Türk edebi dil ve diyalektolojisinin hala çözülememiş leksik-semantik ve gramer özelliklerinin daha eski katmanlarının ortaya çıkarılmasına imkân sağlıyor. Orhon yazıtlarının dili çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda kullanılan diyalektal sözcük ve ifadeler bakımından oldukça zengindir. Orhon yazıtlarında çağdaş Türk lehçelerine ait diyalektizmin varlığı genel Türk dillerinin eski milli özelliklerini muhafaza ediyor ki, bu da çağdaş dilimize uygun olarak tarihi sürekliliği gösteriyor.

Örneğin Orhon yazıtlarında *rasladığımız arıg//arı (temiz//pak)*, *artuk (fazla)*, *azuk (azık, yiyecek)*, *beg//beg (bey)*, *ber- (ver-)*, *bitig//pitik (kitabe, yazı)*, *ilteber (yüksek bir unvan)*, *sub//suv (su)*, *çabiş (çavış)*, *berüki (beriki)*, *bark (ev)*, *köngül (gönül)*, *mu (soru edatı)*, *tamgaçı (mühürdar)*, *yağı (düşman)* vb. leksemelerin fonetik yapısını ve semantik anlamını çağdaş Türk dillerinin birçoğunda olduğu şekilde korunması ilginç bir konu olarak dikkati çekiyor. Orhon yazıtlarındaki bu kelimelerin çağdaş Türk lehçeleriyle karşılaştırmalı araştırılması genel Türk diyalekt leksik varlığının hala çözülememiş tarihi katmanlarının öğrenilmesine imkân sağlamakla, çağdaş Türk dillerinin diyalekt ve şive uygunluğuna göre aynı kökten geldiğini bir kez daha kanıtlamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinin Orhon yazıtlarının diliyle karşılaştırılması genel Türk diyalekt leksikasının fonetik yapısında bazı tarihi fonetik bozulmalar, ortak ve farklı dil özelliklerini ortaya çıkarmış oluyor. Türk dilinde ses değişimleri fonetik sistemin uzun süreli tarihi gelişim devri ile sıkı bir ilişki içerisinde olduğundan, bu tür değişimler akraba dillerde kök bakımından aynı olan sözcüklerin fonetik yapısına göre farklılıklarını daha açık ve net olarak göstermektedir. Orhon yazıtlarındaki sözcüklerin çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda ses değişimleriyle birlikte gözlemlenmesi her şeyden önce Türk dillerindeki etnolinguistik faktörlere bağlıdır. Türk halklarının ayrılması ve bağımsız gelişmesi, farklı bölgelerde çeşitli dilleri konuşan halklarla beraber yaşamaları tarihi Türk dilinin tüm yapı-semantik sistemiyle birlikte, fonetik yapısında da bazı değişikliklerin ortaya çıkmasına neden olsa da, kendi tarihi değişimsizliğini koruyarak kök birliğini bugün de yaşatmaktadır. Bu faktör çağdaş Türk dillerinin diyalekt ve şiveleri için ortak fonetik özellik olarak ortaya çıkan (*t-d, ı-u, ü-i, k-g, b-v, k-k, i-e* vb.) ses değişimlerinin tesadüfi olmadığını gösteriyor.

Orhon yazıtları ile ilgili yapılan diyalektoloji araştırmaları Türk dillerinin tarihinde söz başında *d-* sesi yerine *t-* ünsüzünün daha çok işlek olduğunu gösteriyor; ör. *tag/dag, ot/od, tebi/ deve, temir/demir, tıngla- /dinle-, tirig/diri, tiril-/diril-, tile-/dile-* vb.

*Bu yirde olurup Tabgaç bodun birle **tüzültüm*** (Bu yerde oturup Çin halkı ile ilişkileri düzelttim) (2, s. 34-35).

*Ança kazanıp birki bodung **ot** sub kılmadım* (Öylece çalışıp çapalayıp birleşik halkı **ateş//od** (ile)su (gibi birbirlerine düşman)etmedim (2, s. 46-47).

*Kangım Kagan uçdukda inim Kül Tigin **yiti** yaşda **kaltı*** (Babam Hakan vefat ettiğinde kardeşim Kül Tigin **yedi** yaşında **kaldı**) (2, s. 46-47).

Türk ve Gagauz dillerinde söz başında daha çok *t-* sesi işlek olduğu halde, Azerbaycan ve Türkmen dillerinde ise *d-* şeklinde mevcuttur; ör. *taban, taş, tırnak, tuz* (Türk, Gagauz) - *daban, daş, dırnak, duz* (Azerb. Türkm.).

Bazen Azerbaycan Türkçesinde *t-* yerine Türk ve Gagauz dillerinde *d-* görülür; ör. *tiken, tökmek* (Azerb.) - *diken, dökmek* (Türk, Gag.) (3, s. 36).

Bu nedenle Azerbaycan Türkçesinin geçiş şivelerinde söz başında, söz içinde ve söz sonunda (*dustağ-tussax, budağ-putax, armud-armıt* vb.) yaygın olan *d-t* ses uygunluğu diğer çağdaş Türk lehçelerinde de görülüyor. Türkmen dilinde *at-ad, od-ot* (4, s. 182-183), Özbek Türkçesinde *ut-od, ot-ad*, (5, s. 192, 263), Uygur dilinde *otun-odun, süt-süd, tuz-duz* (6, s. 290, 594, 729), Kazak Türkçesinde *öt-öd, tört-dört* (7, s. 376, 496,), Tuva Türkçesinde *teve-deve, süt-süd, ot-od* (8, s. 60, 274, 344), Irak Türkmen lehçesinde *budak- butağ-butax, dadlı-datlı* (9, s. 83) vb. A. Veliyev diyalektoloji araştırmalarında *d-t* ses uygunluğunun Kıpçak tipi Türk dillerinde daha yaygın olduğunu gösteriyor (10, s. 151).

Çağdaş Türk dillerinde, özellikle Azerbaycan Türkçesinin diyalekt ve şivelerinde *d* sesinin *t* sesine gelişmesinin bu tarihi faktöre bağlı olduğuda görülmektedir; *divar-tifar, dükân-tükân, düşman-tüşman, azad-azat, düşmek-tüşmek* vb. Irak Türkmen lehçesinde de aynı şekilde söz başındaki *d* sesinin korunmasına daha çok rastlıyoruz; *tamga-damga, taşgın-daşgın, toğrı-doğru* (11, s. 77). Eski dil özelliği gibi, Azerbaycan Türkçesinin birçok sözcüğünde sözbaşı *t-* sesi *d-* sesine gelişir ve bu ses değişikliği birçok çağdaş Türk dilinde de (Türkiye Türkçesi, Türkmen, Gagauz ve Tuva) görülür (12, s. 49). Orhon yazıtlarında *tik-* fili çağdaş Azerbaycan edebi (yazı) dilinde aynı şekilde (*tik-*) olduğu halde,

Azerbaycan Türkçesinin bazı şivelerinde ise Türkiye Türkçesinin edebi dilinde olduğu gibi *dik-* (dikmek) şeklinde kullanılmaktadır.

Çağdaş Türkiye Türkçesinde *t*, Azerbaycan Türkçesinde ise *d* şeklinde kullanılan *d-t* ses değişimlerine eski yazılı abidelerin, özellikle “Kitabi Dede Korkut” destanlarının dilinde de rastlıyoruz: “*Ala yatan garlu tagları aşdım*” (13, s. 199) M. Kaşgarlı'nın “Divanü lûgat-it Türk” eserinde verilen bilgiye göre Oğuzlar ve onlara daha yakın olanlar sözcükteki *t* ‘harfini’ *d* ile değiştiriyorlar: *tewey-devey*, *ot-od*, *ötti-öttdi*, *çatur-çadır* (14, s. 105, 222, 404).

E. Azizov Türkolojide söz başındaki ötümlüleşmenin etnolingüistik bakımdan Oğuzca ve Kıpçakça varyantlarla ilgili olduğunu söylemektedir (1, s. 119). N. A. Baskakov da Türk dillerinde *d-* sesini Oğuz, *t-* sesini ise Kıpçak dil özelliği olarak gösteriyor (15, s. 118-144). M. Şiraliyev ise Azerbaycan Türkçesinin şivelerinde söz başındaki *d-t* hadisesinin Kıpçak dil özelliği olduğunu ifade ediyor (16, s. 82).

1920-1930 yıllarında yaşayan Şark dünyasının büyük Türkoloğu Bekir Çobanzade “İbn Mühenna Lügati” üzerinde yaptığı araştırmalarında Türk dillerinin fonetik özelliklerini daha açık bir şekilde incelemiş ve İbn Mühenna'nın Türk dillerinde mevcut ses değişimleri hakkındaki fikirlerini bilimsel eleştirilerle önemli tarihi faktörleri ortaya koyabilmiştir: “İbn Mühenna eserinde Sistemli değişikliklere sahip Türk dillerinden örnekler vermiştir. Mühenna eserinde “Türkistanlı”, “Türkmen” dillerine ait vermiş olduğu örneklerle bizim vermiş olduğumuz örnekler şu şekildedir:

1. Türkistanlıların dilinde bulunan [d] sesi “bizim ülke Türkleri”nde [t]’ye çevrilir.

Mühenna “bizim ülke Türkleri”nin dilini “Türkistanlı” (Uygur) dilinden ayırmakla kendisinin Türkistan-Uygur dilinden tamamiyle farklı bir dil hakkında yazdığını gösterir. “Bizim ülke Türkü”nün dilinde [d] sesine karşılık [t] olması, Kaşkari ve Ebu Hayyan'ın doğru olarak gösterdikleri gibi, yalnız Oğuz yahut Türkmen diline mahsus bir hadise değildir. Bu hususiyet, yani [d] yerine [t] sesini kullanmak herhalde Kıpçak diline de aittir. Demek ki, Mühenna bu görüşü dikkate almamıştır. Nihayet, Mühenna'nın lûgat kısmında kayıtsız olarak kaydedilen [d] sesinin bulunduğu sözcüklerin “bizim ülke Türkleri”nin diline değil, Uygur yahut müellifin kendi deyimi ile “Türkistan dili”ne ait olduğu da ortaya çıkıyor.

2. “Türkistan” dilinde bulunan [t] sesi, “bizim ülke Türkleri”nin dilinde [d] sesine çevrilir: دیش - تیش دیل - تیل دریک - تریک

Mühenna'nın değindiği bu özellik önemlidir. Demek ki, Mühenna'nın eserinde başında *د* harfi ([d]sesi) ile kaydedilen sözcükler müellifin kendi anlayışına göre de “bizim ülke Türkleri”nin diline aittir. Yahut bu devirde henüz ötümlüleşme olayı bugünkü Azerbaycan dilinde olduğu kadar gelişmemiştir. Esasen bugün de Azerbaycan Türk dilinde bu olay, genellikle başka dil olayları gibi, yüzde yüz hayata geçmemiştir. Dilin diyalektik gelişiminde bu durum, doğaldır. Mesela, bugünkü Azerbaycan dilinde *tek//dek*, *dik-//tik-* gibi biçimlerin paralel şekilde bulunması bunu doğrular (17, s. 73-74).

Karşılaştırmalı diyalektoloji araştırmaları Türk dillerinin tarihinde söz başındaki *t-* sesinin daha çok kullanıldığını gösteriyor. Türk lehçelerinde rastladığımız bu fonetik olay klasik edebi dil örneklerinde, özellikle Nesimi'nin dilinde de görülmektedir:

Ey heggi isteyen gel insan ol,

Gara taş olma, lel ü mercan ol.

Bade vermişsin perişan zülfini taqıtma kim.

(Nesimi)

Karşılaştırmalı diyalektoloji araştırmaları çağdaş Türk dillerinde rasladığımız *t-* sesinin *d-* gelişmesinin Türk dillerinin tarihi fonetik yapısına uygun bir değişim olduğunu kanıtlıyor. Çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda mevcut olan *b-v*, *ı-u*, *u-ı*, *ı-ü*, *i-ü*, *ı-i*, *i-e* karşıtlığının Orhon yazıtlarında mevcut olması Türk dillerinin tarihi fonetik özelliği olarak ortaya çıkıyor: Ör. *artuk-artık (fazla)*; *anın-onun*; *yımşak - yumşak*; *sıgın - sığın (geyik)*; *kikşür-kışkırmak*; *kokılık-koku*; *yorı-yürü*; *yügerü-yukarı*, *uçdı-uçdu*, *bunı - bunu*, *ölti-öldü*, *özi-özü*, *bıç-biç*, *bing-bin*, *yir-yer*, *yiti-yeddi*.

Azerbaycan diyalektlerinin batı ve doğu grubu için karakteristik olan bu fonetik olay birçok başka çağdaş Türk dilleri ve diyalektlerinde, aynı zamanda eski Türk abidelerinde de mevcuttur. Türkmen dilinin Dörtgöl şivesinde (*savur-sabır*; *sa:vun- sabın*) (18, s. 30), Nogay dilinin Garangoy şivesinde (*turna -tırna*; *buz - bız*) (19, s. 33), Karaçay-Balkar diyalektlerinde (*munda//mında bunda*) (20, s. 44), Irak Türkmen lehçesinde (*kısmat-gismet*, *zabit-zabit*, *xayın-xayın//hain*, *sinif-sınıf*) (11, s. 57), Uygur Türkçesinin Xami şivesinde (*yalguz-yalgız*; *yaruk-yarık*) (21, s. 153, 160), Oş şivesinde (*akur - akır*) (22, s. 24) bu tür ses değişmelerine daha sıkı raslamaktayız. Çağdaş Türk lehçelerinde yaygın şekilde rastlanan bu fonetik özellik Orhon yazıtlarıyla birlikte, aynı zamanda başka eski Türk abidelerinden “Oğuzname” (*Er geder adı galur*; *Guru salamı yel alur*), “Divanü lûgat-it Türk” (*kapu*, *karşu*) ve XV. yüzyıl abidesi “Kitab-al-İdrak li-lisan-al-Atrak” *aluk (g)*, *batuk(g)*, *çaruk(g)*, *panpuk(g)* gibi tarihi eserlerin dilinde de mevcut olması çağdaş Türk lehçelerinin tarihi fonetik yapısını ortaya çıkarmış oluyor.

Orhon yazıtlarını çağdaş Türk dilleri ve diyalektleriyle karşılaştırdığımız zaman Türk lehçelerinin birçoğunda daha yaygın olan *b-v* karşılıklığı da tarihi dil faktörü olarak özel bir ilgi doğuruyor. Akustik fonoloji özelliklerine göre *b* sesi *v* sesinden daha güçlüdür. Oğuz grubu Türk dillerinde *b* sesinden *v* sesine geçiş Azerbaycan, Türk ve Gagauz dillerinde daha açık görülmektedir: *var*, *ver-*.

Orhon yazıtlarında bulunmayan *v* sesinin *b* şekli tarihi dil faktörü olarak bugün de çağdaş Türk lehçelerinde tarihi izlerini yaşatmaktadır. Ör. *eb//ev*, *sub//suv//su*, *birme//verme*, *bar//var (varmak, gitmek)*. Çağdaş Türkmen dilinde ise *b* sesi tarihi değişmezliğini korumaktadır: *bar*, *berlik*.

“Irak erser yablak ağı birür; yaguk erser edgü ağı birür tip ança boşgurur ermiş” (Uzak ise kötü hediyeler verir; yakın ise iyi hediyeler verir) deyip öyle akıl verirler imiş (2, s. 58-59).

Sabın almatın yir sayu bardıg (Sözlerini (dinlemeden, rızalarını) almadan her yere gittin (2, s. 58-59).

Orhon yazıtlarında *b* sesiyle kullanılan *bar-var*; *bar//bar-*; *var//var-git*; *ber- ver-* şeklinde kullanılan bu gibi sözcükler çağdaş Türk dillerinin edebi (yazı) kolunda *v* sesiyle kullanılsa da, birçok Türk dilinde, aynı zamanda, diyalekt ve şivelerde tarihi değişmezliğini koruyarak *b* sesiyle mevcuttur. Azerbayca’nın geçiş şivelerinde, özellikle Ağdaş, Göyçay, Gutgaşen ilçesinin Zarağan, Büyük Pireli ve Soltannuxa, Ağdam ve Zerdab ilçelerinin Kürgırağı köylerinde, aynı zamanda Uygur ve Özbek Türkçesinde *b* sesi *v* sesine geliyorsa, Azerbaycan’ın şark grubu, bazen de güney grubuna ait Nahçıvan diyalekt ve şivelerinde ise *v* sesi *b* sesine gelişmektedir: *xelvet-xelbet*, *şalvar-şalbar*, *avam-abam*, *Gezvin-Gezbin* vb.

Diyalektoloji araştırmaları Azerbaycan geçiş şiveleri için karakteristik olan *b-v* ses karşılıklığının başka Türk lehçelerinde de mevcut olduğunu göstermektedir. Uygur dilinde *arvan//alban*, *tabak//tavak*,

tova//tövbe, tevrik//tebrik (23, s. 10, 156), Özbek dilinde *buva//baba, arava//araba* (5, s. 29, 153) şekli daha yaygındır. M. Räsänen *v* ünsüzünün türeme ses olarak Türk dillerinde sonradan *g, q(g), b* seslerinden ortaya çıktığını gösteriyor (24, s. 167-168). Çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda *v* bulunan sözlerin Orhon yazıtlarında, aynı zamanda birçok başka tarihi abidelerde *b* fonovaryantı bu düşüncüyü kanıtlamış oluyor. A. Ahundov Azerbaycan diyalekt ve şivelerinde *v* ünsüzüyle ilgili olarak ortaya çıkan *b-v* fonetik hadisesine dilimizin tarihinde olan yazılı abidelerde raslanmadığını yazıyor (25, s. 65).

Dil tarihimizde ilginç olan dil faktörlerinden biri de bazı sözcüklerin önünde *v* sesinin düşmesidir. Orhon yazıtlarında *vur-* sözcüğü *ur-* şeklinde mevcut olduğu gibi, (*Neñ neñ sabım [ers]er beñgü taška urtum* (2, s. 58-59) bugün aynı şekilde Azerbaycan diyalekt ve şivelerinde, özellikle Derbend diyalektinde *v* sesinin düşmüş şeklide bulunmaktadır. *V-* sesinin düşmesi neticesinde çağdaş şivelerde *vur-* sözcüğü *ur-* gibi kullanılmaktadır. Çağdaş diyalektlerde olduğu gibi, Azerbaycan klasik edebi dilinde, özellikle Nesimi'nin, Fuzuli'nin eserlerinde *vur-* sözcüğünün *ur-* şeklinde kullanılması tarihi dil faktörü olarak ortaya çıkıyor.

Bu ecel meydanında hiç kimse kalmaz, girmedin
Başını gebr içre daşa uruben uyanesen. (Nesimi)
Bezm urıb xelbet kılub yüz lütf ehsan etdiyin. (Fuzuli)

H. Mirzade Azerbaycan klasik edebi dilinde varolan bu dil faktörünün Kıpçak dilinin etkisiyle ilgili olduğunu gösteriyor: "Azerbaycan dilinde *vurmak* sözcüğünü Fuzuli'de *urmak* şeklinde görüyoruz ki, bu da Kıpçak dilinin etkisiyle ortaya çıkmıştır." (25, s. 65-66).

M. İ. Yusifov Türk dillerinde söz başındaki zayıf *v* sesinin az kullanılmasının, onun akustik-fonolojik özelliğiyle ilgili olduğunu gösteriyor. *v* ünsüzü çağdaş Azerbaycan ve diğer Türk dillerinde söz başında korunsa da, Türkmen, Gagauz ve Türkçede düşmektedir. Özellikle, Türkmen edebi dilinde *ur-* şeklinde olduğu halde, Türkmen diyalektlerinde *vur-* şeklinde kullanılmaktadır (3, s. 49).

XI. yüzyılda Türk dillerinde *ur-* kullanımına M. Kaşgarlı'nın "Divanü lûgat-it Türk" eserinde rastlıyoruz: *Ol kulın urdı* (14, s. 218, c. 1).

Çağdaş Türk lehçelerinde çok nadir rasladığımız *η(ng)-n(m)* kavuşuk ünsüzlerinin sonorlarla değişmesi Orhon yazıtlarının dilinin fonetik özelliklerden biri olarak dikkat çekiyor:

Yalañ bodunug tonlug, çıgany bodunug bay kıltım (Çıplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin kıldım)
(2, s. 46-47).

Orhon yazıtlarında daha çok rasladığımız Kıpçak dilleri için karakteristik olan *η//ng* (*baña-bana, bıñ-bin, biziñ-bizim, buluñ-köşe, bucak, yañıl-yanılmak, yalañ-yalın, çıplak, saña-sana, süñük//sümük* (*kemik*) örneklerine Azerbaycan edebi dilinde çok az hatta birkaç sözcükte görülse de, diyalekt ve şivelerinde (Batı Azerbaycan'ın Yerevan şivesinde, Nahçıvanın Cehri köyünde) daha yaygındır.

Orhon yazıtlarındaki bu dil özelliği Kırım Tatarları ve Kumukların dilinde daha çok etkisini göstermektedir:

Aranlarda yansın çırığıñ, Şekerden şirin senin sözleriñ (Kumuk); *Atımıñ başı dağdadır, Bu maneler sañadır!* (Kırım Tatar) (17, s. 236).

Görüldüğü gibi, Orhon yazıtları diğer eski abidelerde olduğu gibi çağdaş Türk dili ve diyalektlerinin mevcut fonetik yapısında ortaya çıkan fonetik farklılıkların ve ses değişmelerinin nedenini ortaya çıkarmakla, aynı zamanda diyalekt ve şivelerimizin leksik-semantik ve gramer özelliklerinin eski tarihi

katmanlarının da açılmasına imkân yaratıyor. Diyalektoloji araştırmalardan anlaşılıyor ki, diğer eski abidelerde olduğu gibi, çağdaş diyalektizm tarihi kaynağı olan Orhon yazıtlarında genel türkoloji için gerekli olan çok sayıda sözcük ve gramer şekilleri vardır ki, bunlar da çağdaş Türk lehçelerinin tarihini yansıtan ortak dil unsurlarıdır.

“Sabımın tüketi eşidgil, ulayu iniygünüm, oğlanım, birki uguşum bodunum, birye Şadapıt begler..”
(Sözlerimi baştan sona işitin, önce siz erkek kardeşlerim ve oğullarım, birleşik boyum ve halkım, sağdaki Şadapıt beyler...) (2, s. 34-35).

Kül Tigin yazıtından verilmiş bu örnekte *eşidgil* yüklemine birleşimindeki çağdaş Türk lehçeleri için ortak olan *-gil* ekinin fonovaryantları (*-gıl// -gil// -ğıl*) ve etimolojisi hakkında Türkolojide ilginç fikirlere rastlıyoruz. V. V. Radlov, C. Deni Türk dillerinde var olan bu ekin *kıl-* (*-gil*) fiilinden türediğini gösteriyor (26, s. 25). A. N. Kononov, M. Şiraliyev, E. Emre, A. M. Şerbak, M. Rehimov gibi araştırmacılar da bu ekin *kıl-* fiil kökünden türediği etimolojisini kabul ediyorlar (27, s. 208).

Genellikle *-gıl// -gil// -ğıl* eki fiilere gelerek ikinci şahsın tekiline ait olup emir bildiriyor. Araştırmalardan anlaşılıyor ki, genellikle VXIII. yüzyıla kadar yaygın olan bu ek biçimi Azerbaycan Türkçesinde eski dönemlerden beri kullanılmaktadır. XIX. yüzyıl edebi dili için normatif olmasa da, Türk dillerinin orta asırlara ait yazılı abidelerinde bu ekin işlek bir biçimde kullanıldığı görülmektedir (28, s. 177). XVII-XVIII. asırlara ait yazılı örnekler *-gıl// -gil// -ğıl* ekinin bu devirlerde edebi dilde gramer unsuru olarak yaygın bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. M. Kaşgarlı'nın Divanü Lûgat-it Türk adlı eseriyle beraber, daha eski kaynaklarda, özellikle Kitabi Dede Korkut destanlarında değişik fonetik varyantlarına da rasladığımız *-gıl// -gil// -ğıl* ekinin çağdaş Azerbaycan diyalektlerinde korunması bu dil ögesinin XI. yüzyıldan daha önceki devirlere ait olduğunu kanıtlamaktadır;Ör.:

berü gelgil, başım baxtı, evim taxtı!
Yerinden urı turgıl!
ala çadırın yer yüzine dikdirgil!
attan, aygır, deveden buğra,
koyundan koç öldürgil!
İç Oğuzun, Taş Oğuzun beglerin üstüne
yıgnag etgil!
ac görsen, toyurgıl! yalıncg görsen, tonatgil!
borçlıyı borcundan kurtargıl! (11, s. 108)

“Kitabi Dede Korkut” destanları ve XIV-XVII. yüzyıl klasik Azerbaycan edebi dilinde *-gıl// -gil// -ğıl* biçiminde varolan bu ek XVII. yüzyıldan sonra *-gilen// -ginen// -gilen* şekline gelişerek kadar ulaşabilmiş ve çağdaş Azerbaycan diyalektlerinde (29, s. 231-232), özellikle Bakü diyalekti ve Muğan şivelerinde yaygın bir şekilde korunmaktadır: *İt bağıldu korxmagenin* (30, s. 25). E. A. Bağirov'a göre bu ek *-gıl// -gil// -ğıl* daha yaygınken, *-gilen// -ginen// -kilen* biçiminin ise XVIII. yüzyıldan sonra daha yaygın olduğunu göstermektedir (31, s. 24-25).

Ör: *Sen Müşvigin yanında qalginen sene qurban* (M. Müşfig).

Türk dillerinde zarffiiller, fiillerin sonuna bazı eklerin getirilmesi yoluyla oluşturulur. Oğuz grubu Türk dillerinde zarffii ekleri sayı bakımından oldukça çok, şekil ve varyantlarına göre de çeşitlidir. Bu ekler Türk dillerinde çeşitli fonetik birleşim ve varyantlarda ortaya çıkmış olsa da, bunların ortak ve farklı özelliklerinin tarihi faktörle bağlı olduğunu görüyoruz.

-ib//ib//ub//üb; -arak//erek; -a//e zarffiil ekleri Oğuz grubuna ait çağdaş Türk dillerinin hepsi için işlek olsa da, -dıynan//diynen//duynan//düynen; -tıynan//tiynen//tuynan//tüynen; -dijaanan//dijeenen; -tujaanan//tüjeenen; zarffiil ekleri Gagauz, -andan//enden; -ar//er; -maz//mez; -mamış//memiş Azerbaycan, -maksınız Türk, -iban, -iben, -uban, -üben; -pan, -pan, -akada//ekede; -akdan//ekeden ekleriye Çağdaş Türkmen dili için karakteristiktir (32, s. 74).

Çağdaş Azerbaycan diyalekt ve şivelerinde, özellikle Guba, Haçmaz (Xaçmaz) ve Derbend bölgesinde varolan gramer unsurlarından -ib, -ib, -ub, -üb zarffiil ekinin arkaik şekli olan değişik fonovaryantları -iban, -iben, -uban, -üben ve -upan, -pan Orhon yazıtlarında rastladığımız ilgi çekici gramer özelliklerinden biri olarak sayılabilir, ör.:

Türk begler Türük atın itti; Tabgaççı begler, Tabgaç atın tutupan Tabgaç kaganka körmüş (Türk beyleri Türk ünvanlarını bıraktı; Çinlilerin hizmetindeki Türk beğleri Çin unvanları alarak Çin hakanına tabi olmuşlar) (2, s. 40-41).

S. E. Malov -iban, -iben -uban, -üben ekinin en eski abidelerde, özellikle M. Kaşgarlı'nın "Divanü Lûgat-it Türk" ve Orhon yazıtlarının dilinde *b* sesiyle değil, *p* sesiyle -pan, -p şeklinde kullanıldığını gösteriyor (33, s. 28-29).

Çağdaş Türk lehçelerinde, özellikle Azerbaycan Türkçesinde rasladığımız bu ek temelinde ortaya çıkan zarffiller yalnız diyalekt ve şivelerimizde değil, aynı zamanda XI. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyılın başlangıcına kadar edebi dilimizde de işlek bir durumda kullanılmıştır. "Kitab-ı Dede Korkut" destanlarında da -iban, -iben, -uban, -üben varyantları kullanılmıştır.

Göz açuban gördigim, könül ile sevdiğim. . . (11, s. 58)

Şah İsmail Hatayi, Nesimi ve Fuzulî'nin dilinde de zarffiil ekinin bu varyantına raslanmaktadır.

Ey hasta Xetayi, gel ki, yarın
Könlün alıban gılır vefalar (34, s. 118).

Görüldüğü gibi, Orhon yazıtlarının dili üzerine yapılmış olan diyalektoloji araştırmalar sayesinde bu yazıtların genel Türk dilinin eski katmanlarının çözümlenmesinde ve aynı zamanda tüm çağdaş Türk dillerinin tarihi için en değerli bilgiyi veren önemli bir kaynak rolünü oynamaktadır. Orhon yazıtlarındaki bu dil faktörleri Türk halklarının dünya çapında eski devirlerden itibaren büyük bir medeniyet oluşturduğunu da kanıtlamaktadır.

Orhon yazıtlarında geçen sözcüklerin yukarıda bahsedilen fonetik değişimlerle birlikte halen çağdaş Türk lehçelerinde korunması ve aynı zamanda diyalektizm biçiminde de varolma durumu çok ilginçtir. Yazıtlardaki sözcüklerin birçoğu arkaizm sayılmış olsa da, bir kısmı ise leksik-semantik özelliğine göre çağdaş Türk dillerinin tarihi diyalektoloji katmanıya uygundur.

Orhon yazıtlarında rasladığımız ve XI-XIII. yüzyıl eski Türk yazılı abideleri M. Kaşgarlı'nın "Divanü Lûgat-it Türk", E. Yüginenin "Hibetül-Hegaig", Ali'nin "Gisseyi-Yusif", "Kitabi Dede Korkut" ve "Oğuzname" gibi tarihi kaynaklarda gözlemlenen *azuk//azık, er//eren, yalañ//yolık//yalın, yanılıs//yanılış, yark//yarak, yig//yeg//yeg, eren//er, yagı, yaguk//yavuk, uluş//ulus vb.* bu gibi leksemelerin yardımıyla Türk dillerinin tarihi leksikolojisinin çağdaş Türk dillerindeki diyalektal özelliklerini öğrenme imkânını da kazanmış oluyoruz. Çağdaş Türk dillerinin birçoğunun diyalekt leksikasında ve edebi dilinde mevcut olan bu sözcüklerin Orhon yazıtlarında, aynı zamanda birçok

başka tarihi abidelerdeki sözcüklerle aynı semantik anlamda kullanılması genel Türk dilinin eski tarihi özelliği gibi büyük ilgi doğuruyor.

Sabımın tüketi eşidgil, ulayu iniygünüm, oğlanı, . birki uguşum bodunum, birye Şadapıt begler, yırya Tarkan buyuruk begler, Otuz (Tatar.) Tokuz Oguz begleri bodını, bu sabımın edgüti eşid katıgdı tıñla; (2, s. 34-35).

Taş [bark itgüçig] bunça bedizçig Tuygun Elteber kelü<r>ti. (Türbe ustalarını), bunca ressam (ve) heykeltaraşı Taygun Elteber getirdi (2 s. 52-53).

Bunca bitig bitigme: Kül Tigin atası Yollug Tigin, bitidim. (Bunca yazıyı yazan: Kül Tiginin yeğeni Yollug Tigin, (ben), yazdım. (Bunca yazıyı yazan: Kül Tiginin yeğeni Yollug Tigin. (ben) yazdım (2, s. 52-53).

Yeti yegirmi yaşıma Tanut tapa süledim. (On yedi yaşında Tanutlara doğru sefer ettim) (2, s. 70-71).

Tört bulundaki bodunug kop baz kı, yagısız kıldım. (Dört bucaktaki halkları hep (kendime) bağımlı kıldım, (Türk halkını) düşmansız kıldım (2, s. 46-47).

Süçig sabın, yımşak agın arıp irak bodunug ança yagutur ermiş. (Tatlı sözlerle, yumşak ipekli kumaşlarla uzak (larda yaşayan) halkları öylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş (2, s. 56-57).

İlg[erü Ş]antug yazıka tegi süledim. (İrelide Şantıñ ovasına kadar sefer ettim (2, s. 56-57).

Orhon yazıtlarında rasladığımız *Tarkan* (unvan, yüksek unvan), *ilteber* (yüksek bir unvan, genel vali), *bitig* (yazı, kitabe), *sülemek* (sefer etmek, gezmek), *katıg*(sıkı), *sab* (söz), *yagı* (düşman), *yalın//yalın* (çıplak), *bark* (ev), *yaguk//yavuk* (yakın), *yazı//ova* (çöl), *yarık//yarak* (zırh, silah) *eren//er* (kişi), *irak* (uzak), *tamgaçı//damga* (mühürdar) gibi leksemelerin çağdaş Azerbaycan diyalektlerinde küçük fonetik ve semantik değişimlerle *tarkan-terxan*, *ilteber-teberrik*, *bitig-pitik*, *sülemek-sülenmek*, *katıg-katı* (berk), *yagı* (düşman), *yalın-yalın* (çıplak), *yaguk-yavuk* (yakın), *yazı-ova* (çöl), *yarık-yarak* (zırh, silah), *bark* (ev), *eren-er* (kişi), *irak* (uzak), *tamgaçı-damga* (mühürdar) şeklinde bulunması hiç de tesadüfi sayılamaz.

Bu sözcükler Azerbaycan'ın güney grubu, özellikle Nahçıvan diyalektinde daha çok *teberrik olmak*, *terxan beslemek*, *cadu-pitik*, *sülenmek*, *katı düşmen*, *söz-sav(b)*, *yalın ayak*, *yarak-yasak*, *ev-bark*, *er oğullar*, *gözden uzak*, *könülden irak*, *alın damğalı* şeklinde mevcuttur.

Örneklerde görüldüğü gibi, Orhon yazıtlarında *tarkan*, *ilteber*, *bitig*, *sab*, *bark*, *katıg*, *yagı*, *yalın*, *yarık*, *bark*, *eren-er*, *irak*, *tamgaçı* sözleri bağımsız leksem şeklinde kullanıldığı halde, Azerbaycan diyalektlerinde, özellikle Nahçıvan bölgesinde *teberrik olmak*, *terxan beslemek*, *cadu-pitik*, *katı düşmen*, *söz-sav(b)*, *yalın ayak*, *yarak-yasak*, *ev-bark*, *er oğullar*, *gözden uzak* *könülden irak*, *alın damğalı* birleşik sözcüğün parçası olmakla, aynı zamanda bazen frazeolojik birim gibi kullanılmaktadır. En eski dil unsurlarını kendisinde birleştiren Orhon yazıtları bu dil unsurlarının yardımıyla tarihi diyalektolojinin öğrenilmesinde en değerli kaynaklardandır.

Orhon yazıtlarındaki sözcüklerin çoğu Azerbaycan diyalektlerinde olduğu gibi, başka Türk dillerinde de kullanılmaktadır. Bu faktör genel Türk dil tarihinin öğrenilmesi için çok güncel bir meseledir. Orhon yazıtlarının dilinde olan bu sözler dilcilik bakımından en ilginç sözlüksel birimlerdir. Türk halklarının tarihi örf ve adetlerini yansıtan zaman geçtikçe diyalektizmlere çevrilmiş birçok sözcüklerin yeniden edebi dile ve onun yazılı koluna aktarılma faktörü Türk dillerinin tarihi gelişim aşamalarında ortaya çıkan değişikliklerin öğrenilmesine de imkan sağlıyor.

Orhon yazıtları üzerinde yapılan araştırmalar kanıtıyor ki, Türk dili tarihsel olarak çok güçlü bir dil olduğundan yüzyıllar boyunca tarihi değişmezliğini günümüze kadar koruyabilmiştir. Bu faktör Orhon yazıtlarının hem çağdaş, hem de tarihi bakımdan öğrenilmesinde çok değerli tarihi abidelerimizden biri olduğunu gösteriyor.

Kaynaklar

- Abdulla Veliyev (2004). *Azerbaycan Dilinin Gecid Şiveleri*. Bakü: İLİM” Basımevi.
- Abdullaev, E. (1966). *Kırgız Tilinin Çatkal Govoru*. Frunze.
- Axundov A. (1973). *Azerbaycan Dilinin Tarihi Tonetikası*. Bakü.
- Akbaev. Ş. X. (1968). *Fonetika Dialektov Karaçaevo-Balkarskogo Yazıka*. Çerkessk.
- Azerbaycan edebi dili tarihi XIX. yüzyıl* (2007). c. 3, Bakü.
- Bağirov E. A. (1986). XVII-XVIII asrlar Azerbaycan dili menbelerinde fiil formları. Bakü.
- Bağirov, E. A. (1986). *XVII-XVIII asrlar Azerbaycan dili menbelerinde fiil formları*. Bakü.
- Baskakov, N. A. (1960). *Tyurkskie Yazıki*. Moskva.
- Baskakov, N. A. (1962). *Vvedenie v İzuçenie Tyurkskix Yazıkov*. Moskva.
- Bekir Çobanzade (2007). *Seçilmiş Eserleri*. C. 1 ve 2., Bakü. Dmitriev, N. K. Dolgie (1955). *Glasnie v Turkmenskom Yazıke., Fonetika, C. I, Moskva: "İSGTYA"*.
- Elbrus Azizov (1999). *Azerbaycan Dilinin Tarihi Diyalektologiyası*. Bakü: BDÜ Basımevi.
- Irak- Türkman Lehçesi. Bakü 2004.
- IrakTürkman lehçesi. Bakü.
- Kitabi Dede Gorgud*. Bakü 1988.
- Kononov A. N. (1960). *Grammatika sovremennogo Uzbekskogo literaturnogo yazıka*. M-L.
- Mahmud Kaşğarlı. Divanü lugât-it Türk*. Bakü 2006.
- Malov, S. E. (1954). *Uygurskiy Yazık Xamiyskoe Nareçıye*. M-L.
- Malov. S. E. (1951). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti*. M-L.
- Oğuz grubu Türk dillerinin mügayiseli grammatikası. II bölüm, Morfologiya*. Bakü 1986.
- Räsänen M. 1955 *Materialı Po İstoriçeskiy Fonetike Tyurkskix Yazıkov*. Moskva.
- Rehimov M. (1965). *Azerbaycan dilinde fiil şekillerinin formalaşması tarihi*. Bakü.
- Russko - Kazaxskiy Slovar'. Moskva 1954
- Russko - Tuvinskiy Slovar'. Moskva 1953
- Russko - Uygurskiy Slovar'. Moskva 1956
- Russko - Uzbekskiy Slovar'. Moskva 1954
- Serebrennikov , B. A. , Hacıyeva N. Z. (2002). *Türk Dillerinin Mügayiseli Tarihi Grammatikası*. Bakü.
- Sergeev, L. P. Nekotorie (1965). *Voprosı Lingivistiçesкой Geografii Çuvaşskogo Yazıka*. Uç. Zap. Nauçno İssledovatel'skogo İnitutata pri Soveta Ministrov Çuvaşskom ASSR, Vip. XXVIII, .
- Şah İsmayıl Xetayi. *Dehname* (1959). Bakü.
- Şireliyev M. (1968). *Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları*. Bakü.

Tekin, Talat (2003). *Orhon Yazıtları*. İstanbul:Simurg Yayınları 1995 ve Yıldız Yayınları 2003.

Türk dillerinin tarihi ve dialektologiyası problemleri (1986). Bakü.

Uygursko- Russkiy Slovar' (1939). Moskva.

Yusifov, M. İ. (1984). *Oğuz Grupu Türk Dillerinin Mügayiseli Fonetikası*. Bakü: "İlim".

Düzenleyen: Süer Eker
